

“Zoo was Vlaanderen op Duitschlands lippen”

Felix Timmermans en de Rembrandtprijs, 1942^(°)

BERT GOVAERTS

Bevrijdingsdagen in Lier

5 september 1944. De eerste Britse legervoertuigen rijden Lier binnen. Het verzet komt op straat en begint enthousiast aan de grote vaderlandse schoonmaak. Een dag later zit het stadje al opgescheept met bijna 100 arrestanten met wie het geen weg weet. Ze worden ondergebracht in een kazerne.

Verzetslui zijn ook gaan aankloppen bij de beroemdste aller Lierenaars, de heer Felix Timmermans, wonende De Heyderstraat 30. Maar het enthousiasme van de patriotten gaat niet zover dat ze een doodzieke landverrader van zijn bed willen lichten. Timmermans is een maand eerder getroffen door een zware hartaanval. Op 16 september probeert de chef van de Witte Brigade (Fidelio) hem nog te doen overbrengen naar een militair ziekenhuis, maar het gerecht vindt dat niet nodig. Timmermans krijgt ‘huisarrest’.¹ Zijn bezit komt onder sekwestering te staan en het krijgsgerecht opent een dossier tegen hem.² Substituut-krijgsauditeur Cyriel Van Camp heeft er duidelijk niet veel trek in. Na twee jaar besluit hij de zaak ‘zonder

(°) Geraadpleegde archieven: Alfred Toepfer Archiv, Hamburg (ATA); Archief Auditoraat Generaal, Brussel; Eigen verzameling; Ernest Claes Archief, Winksele; Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel; Nachlass Blunck; Provinciaal Archief Antwerpen (PAA); Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij, Brussel (SOMA); Staatsarchiv Hansestadt Hamburg (StA HH). De documenten uit het Alfred Toepfer Archiv en uit de Nachlass Blunck, werden de auteur ter beschikking gesteld via bemiddeling van Jan Zimmermann, Hamburg, waarvoor dank. Geraadpleegde werken: P. DE ZAEGER, *Lier, Bezet en Bevrijd*, Leuven-Amersfoort, 1995; L. VERCAMMEN, *Felix Timmermans. De mens-het werk*, Hasselt, 1971; *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging (NEVB)*, 3 dln, Tiel, 1998; M.E. TRALBAUT, *Zó was “de Fee”... Herinneringen aan Felix Timmermans*, Antwerpen, 1947.

1. Het staat niet vast dat het huisarrest formeel werd opgelegd: zie L. VERCAMMEN, *Felix Timmermans [...]*.

2. Dit dossier berust bij het Krijgsauditoraat in Brussel. Omdat Timmermans nooit veroordeeld werd, is het niet consulteerbaar.

gevolg' te klasseren.³ Het 'huisarrest' van Timmermans is hoe dan ook omgezet in levenslang. Hij sterft op 24 januari 1947. Wanneer hij vier dagen later begraven wordt, toont Lier zijn koudste schouder aan de rouwstoet:

*"Ei Lier, wat zaagt gij er grimmig-grijnzend en nurks-nijdassig uit, dien kouwelijken uittochtsmorgen van uwen groten Fee. Geen schamel vlaggetje halfstok (...). Niet het [sic] soberste blijk van deelneming in een verlies dat u zelf het zwaarste trof, ook al kondt gij daar met uw povere kruideniershersentjes niet bij."*⁴

Wat had Timmermans gedaan om zo behandeld te worden door het stadje dat hij zelf op de literaire wereldkaart had gezet?

Ongewenst geluk

Zelfs vijftig jaar nadat hij de boeken gesloten had, wist magistraat Van Camp nog altijd dat één van de belangrijkste elementen in het strafdossier een prijsuitreiking was geweest. De ceremonie had plaatsgevonden in Antwerpen op 28 juni 1942. De radio had de zaak op voorhand aangekondigd, de kranten hadden er uitvoerig over geschreven en bovendien was de plechtigheid vastgelegd op film. Het cinemapubliek had in een stukje journaal kunnen zien hoe Timmermans een oorkonde in ontvangst had genomen uit de handen van een stel Hamburgse professoren in historische kledij. Het had vooral ook kunnen zien hoe hij daarna voor een grote hakenkruisvlag had plaatsgenomen en een zaal had toegesproken waarin het wemelde van de Duitse uniformen. Zowat de hele top van het militaire bestuur was er bij geweest. Timmermans had die dag de 'Hansische Rembrandtprijs' ontvangen. Behalve de eer zat daar een bedrag van 10.000 RM aan vast.

In het curieuze, breedspakige boek *Zó was de Fee*, beschrijft Mark Edo Tralbaut, die Timmermans goed gekend heeft, de worsteling die de schepper van *Pallieter* had doorgemaakt voor hij de prijs had aanvaard:

*"Zoovele overwegingen zijn door mijn hoofd gegaan. Suf heb ik mij er over gedacht. Hoeveel liever ware ik er nooit voor in aanmerking gekomen."*⁵

3. Het dossier werd geseponeerd in de maanden dat Camille Huysmans premier was (3 augustus 1946 tot 12 maart 1947): Louis Vercammen (in: L. VERCAMMEN, *Felix Timmermans, [...]*) suggereert dat Huysmans zijn invloed heeft aangewend om het dossier zonder gevolg te doen sluiten. Maar Cyriel Van Camp verklaarde: *"Er werd op mij geen druk uitgeoefend, in een of andere zin, om het dossier aan te pakken. Ik heb het uit eigen initiatieflaten rusten."*: Eigen verzameling. Brief van Cyriel Van Camp aan Bert Govaerts, 15 september 1997.

4. M.E. TRALBAUT, *Zó was "de Fee" [...]*, p. 23.

5. M.E. TRALBAUT, *Zó was "de Fee" [...]*, p. 220.

Maar na veel tobben had Felix de prijs en het geld dus toch maar aanvaard. Hij was door de Hamburgers overvallen, meende Tralbaut, die zich vier vragen stelde:

1. Was Timmermans er vooraf van op de hoogte geweest dat hij in aanmerking kwam voor de Rembrandtprijs?
2. Had men hem vooraf gepolst of geraadpleegd?
3. Was er over de zaak gecorrespondeerd?
4. Had Timmermans zich op een of andere manier akkoord verklaard?

Volgens hem was het antwoord vier keer neen: *“Op al deze vragen luidt het antwoord, zonder enigen slag om den arm: neen, nog eens neen, altijd neen!”*⁶

De Hansische Stiftung, die de Rembrandtprijs verleende, hield niet van verrassingen. Ze zou nooit het risico genomen hebben om de prijs toe te kennen aan iemand die mogelijk zou weigeren. Zo'n publieke weigering zou een formidabele geste van verzet geweest zijn. Dat kon de Stiftung zich politiek niet permitteren. Antoon Coolen, die de prijs in 1940 afgewezen had, was vooraf gepolst. De prijs is hem nooit officieel aangeboden. Daardoor had hij ook nooit officieel kunnen weigeren. En zo was de schade beperkt gebleven. Neen, Timmermans en zijn Hamburgse bewonderaars wisten beter.

Een handelaar in granen en idealen

Wie waren toch die Duitsers die Timmermans zonodig wilden bekronen? Officieel werd de prijs aangeboden door het 'curatorium' van de Hansische Stiftung, verbonden aan de universiteit van Hamburg. Het curatorium bestond in 1942 uit de Hamburgse professoren Conrad Borchling en Adolf Rein, de Nederlandse archeoloog en hoogleraar G.A.S. Snijder, de Vlaamse docent Antoon Jacob en de Duitse auteur Hans Friedrich Blunck. De naam van de laureaat werd officieel bekend gemaakt door de rector van de universiteit, in 1942 Eduard Keeser. Naast de Rembrandtprijs bestonden er nog twee andere Hansische cultuurprijzen: de Shakespeareprijs en de Henrik Steffensprijs. Met die prijzen, elk goed voor 10.000 RM, wilde de universiteit haar rol in het oude gebied van de Hanze beklemtonen. De Rembrandtprijs moest de banden met Nederland en Vlaanderen aanhalen, de Shakespeareprijs met het Angelsaksische gebied en de Steffensprijs met Scandinavië. De Hansische Stiftung maakte op haar beurt deel uit van een veel groter netwerk (de Stiftung F.V.S.) dat onder andere ook nog 7 'Volksduitse' prijzen uitreikte in de grensgebieden van het Duitstalige gebied (onder andere in de Elzas en in het Sudetenland). De onzichtbare spin in het midden van het web

6. M.E. TRALBAUT, *Zó was “de Fee” [...]*, p. 217.

heette Alfred C. Toepfer, een puissant rijke graanhandelaar en één van de meest enigmatische figuren in het Derde Rijk.⁷ Toepfer is nooit lid geweest van de NSDAP en toch wist hij in de bruine jaren zijn netwerk (en zijn ondernemingen) intact te houden en zijn eigen programma uit te voeren. Dat was natuurlijk maar mogelijk omdat zijn doelstellingen voor een deel samenvielen met die van de nazi's en ook omdat propagandaminister Goebbels beseftte dat een Duitse prijs verleend door een schijnbaar zelfstandige, academische instelling in het buitenland op meer sympathie kon rekenen dan een partijprijs.

Wat was Toepfers programma? De graanhandelaar wilde met zijn stichtingen en prijzen de eenheid van de Duitstalige en daarmee verwante 'volksgemeenschappen' bevorderen. Over de staatsgrenzen heen natuurlijk. Die grenzen waren onnatuurlijke barrières, hindernissen die hij onder andere probeerde te omzeilen door de contacten tussen mensen uit die verschillende gebieden te bevorderen. Toepfer pompte veel geld in een netwerk van jeugdherbergen, organiseerde reizen en seminars. Een belangrijk trefpunt was een groot landgoed op de Lüneburger heide, Hof Thansen.

De stichtingen, de prijzen en Toepfer zelf hadden in 1942 een heel eind afgelegd sinds de eerste laureaten bekroond waren, in 1935.

De druk van de nazi-staat en -partij waren alsmar groter geworden. Toepfer had stand weten te houden door belangrijke partijleden uit te nodigen in het bestuur van zijn organisaties. De partij zelf hield hij op afstand. Vier jaar lang funtioneerde een deel van zijn netwerk letterlijk onder de *Schirmherrschaft* van een SS-officier (*Obergruppenführer* Werner Lorenz), die overigens niet raakte aan de interne werking. En toch was deze ijverige en royale Groot-Duitser in moeilijkheden geraakt. In juni 1937 was hij gearresteerd. Hij zou een jaar in de gevangenis blijven terwijl er een onderzoek liep. De reden voor zijn arrestatie was onduidelijk. Er was sprake van economische misdrijven (gesjoemel met deviezen), maar ook van contacten met een verzetsnetwerk. Tot een proces kwam het evenwel niet. In de zomer van 1938 was Toepfer weer vrij. En de botsing met de nazi-staat bracht hem er niet toe om te breken met het regime. Omgekeerd was hij ook niet definitief 'verbrand'.⁸

7. In Hamburg werkt Jan Zimmermann aan een diepgaande studie over Alfred Toepfer en de Stiftung F.V.S. tot 1945. We hebben gebruik gemaakt van twee 'voorstudies': 1) J. ZIMMERMANN, *Ein Niederdeutscher und Österreich: Zum kulturpolitischen Programm des Hamburger Kaufmanns Alfred Toepfer und seiner Stiftung F.V.S. vor 1945*, in: U. BAUR (red.), *Macht Literatur Krieg. Österreichische Literatur im Nationalsozialismus*, Wien-Köln-Weimar, 1998 (Fazit Bd. 2), pp. 145-162; 2) J. ZIMMERMANN, *Über die Beziehungen Alfred Toepfers und der Stiftung F.V.S. zu kultur- und volkstumspolitischen Instanzen im 'Dritten Reich'*, niet gepubliceerd, archief auteur.

8. Niet al het archiefmateriaal in verband met Toepfers problemen met het gerecht is vrijgegeven. Op basis van de beschikbare documenten besluit Jan Zimmermann dat Toepfer beslist géén politiek gevangene geweest is. Het deviezenprobleem was het belangrijkste element in zijn

Cultuurpolitiek in oorlogstijd

Wanneer de Duitsers in mei 1940 België en Nederland binnenvallen, draagt Toepfer, een veteraan uit de Eerste Wereldoorlog, opnieuw een officiersuniform. Hij is gerekruteerd door de Abwehr, de militaire inlichtingendienst van admiraal Canaris. Daar moet Toepfer zich thuis gevoeld hebben: los van de nazi-partij en toch volop in de weer met het uitvoeren van de Groot-Duitse plannen in zijn geliefde 'grensgebieden'. In mei en juni 1940 zien we hem met grote zelfstandigheid door Nederland en België reizen en contacten leggen. Overal komt hij oude bekenden tegen. In Nederland zoekt hij Mussert op. Het contact wordt tot stand gebracht via de advocaat Anton J. Van Vessem, één van de mannen die de Rembrandtprijs hielpen uitdelen. In Vlaanderen gaat hij op bezoek bij een hele reeks

dossier. Hij werd dan ook aangehouden op verzoek van de douane, niet van de Gestapo. Hij verbleef ook in een gewone onderzoeksgevangenis, waar verder geen politieke gevangenen waren opgesloten. Zijn relatie tot de verzetsgroep van Ernst Niekisch had geen enkel gerechtelijk gevolg. In de bijdrage over Toepfer in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (p. 3077) worden de zaken bijgevolg verkeerd weergegeven. Daar is sprake van een puur politieke hechtenis, die bovendien ook nog fout gesitueerd wordt (1936 in plaats van 1937-1938). Jan Zimmermann signaleert ook nog andere fouten in het Toepfer-artikel: Toepfer werd nooit naar het oostfront gestuurd, waar hij zich overigens wel voor had aangeboden, maar verbleef tot in 1944 in Parijs. In 1942 verliet hij de Abwehr en werd hij belast met een economische opdracht in dienst van het Duitse leger. Via een 'gemaskerde' firma (Stahlberg) verkocht hij luxe-producten, zoals zware personenauto's, champagne en sigarettenpapier aan derde landen (o.a. Zwitserland), in ruil voor deviezen. In de laatste maanden van de oorlog werd hij met een nieuwe 'economische' opdracht belast in Slovakije.

De letters F.V.S. stonden vóór 1945 nooit voor 'Friedrich von Schiller'. Dat is een 'aanpassing' die Toepfer na 1945 heeft uitgevoerd omdat de oorspronkelijke betekenis (Freiherr vom Stein) onhoudbaar was geworden. Vom Stein wordt immers beschouwd als één van de architecten van de Europese coalitie tegen Napoleon.

Toepfers belangstelling voor natuurbescherming, ten slotte, dateert van na 1945.

Jan Zimmermann signaleerde ons deze fouten en correcties in e-mailboodschappen van 17 augustus 1999 en 3 februari 2000 (Eigen verzameling). Veel van de 'fouten' komen ook voor in het artikel van J. IPEMA, Alfred Toepfer-Nederduitser, pan-Germaan of Groot-Nederlander, in: *Wetenschappelijke tijdingen*, jg. 53, 1994, nr. 1, pp. 34-51. Ipema had voor zijn artikel rechtstreeks contact opgenomen met de bejaarde Toepfer zelf. Men moet dus aannemen dat Toepfer zelf ook heeft meegeholpen bij het verspreiden van foute informatie over zijn biografie. Zijn versie van de feiten is opgetekend in het werk *Erinnerungen aus meinem Leben 1894-1991*, Hamburg, 1991. Toepfer, die in 1993 overleed, is intussen een zeer omstreden personage geworden. De polemiek over zijn rol in het Derde Rijk is op gang gebracht door de Franse historicus Lionel Boissou uit Mulhouse. Zie daarvoor o.a. L. BOISSOU e.a., *Ombres et Lumières sur les Fondations Toepfer*, Strasbourg, 1996. Als gevolg van de beschuldigingen van Boissou heeft de universiteit van Straatsburg haar samenwerking met de Stiftung F.V.S. verbroken. Van haar kant heeft de Stiftung nu haar archieven opengezet voor wetenschappelijk onderzoek. De resultaten zullen in de loop van 2000 gepubliceerd worden.

Vlaams-nationalisten: August Borms, Staf De Clercq en ... Antoon Jacob, Vlaams lid van zijn Rembrandt-jury. Toepfer verknoopt zijn Abwehr-werk zo letterlijk met zijn persoonlijke programma, dat hij tussendoor in Nederland de Rembrandtprijs zelf gaat aanbieden bij Antoon Coolen thuis, in Waalre. Coolen heeft de scène beschreven in *Bevrijd Vaderland*⁹ en zij klopt met het verslag dat Toepfer er van maakte voor zijn mensen in Hamburg. Coolen weigerde resoluut. Toepfer vond dat “*charaktervoll*”.¹⁰ Op 13 juni 1940 bevestigde Coolen zijn weigering nog eens schriftelijk:

“... ik (kan) evenwel onder de huidige omstandigheden ten gevolge van de Duitse bezetting van ons land – omstandigheden waarvan de bitterheid moet verbonden worden met de vreugde om zo’n onderscheiding – tot mijn grote spijt deze kandidatuur niet aanvaardden.”¹¹

Later zou Toepfer minder “*charaktervolle*” kandidaten weten te vinden. Zelf bleef hij de hele oorlog lang bij de Wehrmacht, al zou zijn actieterrein verschuiven naar Frankrijk en later naar Midden-Europa.

De Stiftung F.V.S. in het Derde Rijk

Niet alleen Toepfer zelf, ook zijn Rembrandtprijs en zijn Hansische Stiftung hadden een hele weg afgelegd.

De eerste laureaten had het curatorium nog helemaal zelfstandig kunnen aanwijzen. Pas vanaf 1937 moest de nazi-overheid haar zeg hebben over de kandidaturen. De allereerste Rembrandtprijs, van 1935/1936, was naar drie Vlamingen gegaan: René De Clercq, Stijn Streuvels en Cyriel Verschaeve. De jury (het ‘curatorium’) was op één man na identiek aan de jury die later Timmermans zou bekronen: Blunck, Borchling, Rein en Jacob. Snijder was nog niet van de partij. Die zou na 1940 invallen voor de NSB-advocaat Van Vessem.¹² De schrijver Hans Friedrich

9. A. COOLEN, *Bevrijd Vaderland*, Rotterdam, 1946², pp. 45-54.

10. ATA, IV, 50, 2, 1: Brief van Alfred Toepfer aan Adolf Rein, 19 juni 1940.

11. ATA, IV, 50, 2, 4: Brief van Antoon Coolen aan Alfred Toepfer, 13 juni 1940.

12. Anton J. Van Vessem (1887-1966) was lid voor de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) van de Nederlandse Eerste Kamer van 1935 tot 1940. Na de Duitse inval weigerde hij te collaboreren. Zijn verdwijning uit het curatorium van de Hansische Stiftung heeft daar naar alle waarschijnlijkheid ook mee te maken. Hoewel Van Vessem Nederland vertegenwoordigde in de jury, droeg hij Vlaanderen een zeer warm hart toe. In 1935 pleitte hij zeer nadrukkelijk voor de – overleden – René De Clercq. Hij had dan ook zeer veel contacten met de naar Nederland gevluchte activisten. Toepfer zal Van Vessem vooral gekend hebben langs de Nederduitse taalbeweging (Quickborn) waar Van Vessem actief in was. Van Vessem brak privé nooit met Mussert en bleef ook lid van de NSB, hoewel hij Mussert had geadviseerd om alle activiteiten van zijn partij stop te zetten na de Duitse inval. Hij bleef tijdens de bezetting actief als juridisch

Blunck (1888-1961) was een Nederduitse kennis van Toepfer, maar ook een gewichtig personage binnen het nazi-regime. Van 1933 tot 1935 was hij voorzitter geweest van de Reichsschrifttumskammer. Hij deelde met Toepfer ook een grote liefde voor Vlaanderen, waar ze allebei actief geweest waren. Toepfer had daar gevochten in de Eerste Wereldoorlog. Blunck was er één van de belangrijkste uitvoerders geweest van de *Flamenpolitik* die de Vlamingen tegen België moest opzetten.¹³

Van Vessem waarschuwde de Hansische Stiftung bij het begin van de werkzaamheden dat hij zich zorgen maakte om de naam van de prijs die hij moest helpen uitreiken:

*“Heeft men, bij het kiezen van den naam ‘Rembrandtprijs voor Nederduitse Letterkunde’ gedacht aan de omstandigheid, dat Rembrandt van Rijn zeer waarschijnlijk van Joodschen Stam was...”*¹⁴

Borchling en Rein waren professoren van de universiteit van Hamburg, de eerste germanist, de tweede historicus. Ze waren natuurlijk niet zomaar gekozen. Conrad Borchling (1872-1946) was als filoloog ook een boegbeeld van de Nederduitse beweging. Hij leidde het Germanisches Seminar in Hamburg en had oude banden met Vlaanderen. Hij had ook over het ‘Belgische Probleem’ gepubliceerd en behoorde tot de Quickborn-kring. De aanwezigheid van Adolf Rein (1885-1979) in de jury was veel minder vanzelfsprekend. Rein had zich vooral met de geschiedenis van Noord-Amerika en van het kolonialisme beziggehouden.

adviseur, o.a. van NSB-ers en liet zich de titel *“gemachtigde van den Leider voor rechtskundige aangelegenheden”* aanleunen. Na de oorlog werd hij in tweede instantie tot vier jaar hechtenis veroordeeld: A. DE JONGE, L. BUNING en P. VAN HEES, *Van Vessem Anton J.*, in: *Nieuwe Encyclopedie [...]*, p. 3297 en J. CHARITÉ (red.), *Biografisch Woordenboek van Nederland*, 's-Gravenhage, 1979, p. 611.

Geerto A.S. Snijder (1896-1992) was hoogleraar klassieke archeologie en kunstgeschiedenis aan de universiteit van Amsterdam. Een man die volgens L. De Jong *“min of meer uit zichzelf (...) tot een soort SS-ideologie was gekomen”*: L. DE JONG, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 4, mei '40-maart '41, 's-Gravenhage, 1972, pp. 387-388. Snijder was géén partijman, maar stelde zich als germanofiel ten dienste van het cultuurbeleid van Reichskommissar Seyss-Inquart. Meer over hem in: P.J. KNEGTMANS, P. SCHULTEN en J. VOGEL, *Collaborateurs van niveau. Opkomst en verval van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam*, Amsterdam, 1996.

13. W. DOLDERER, *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt. Die Rezeption der Flamenfrage in der deutschen Öffentlichkeit und deutsch-flämische Kontakte 1890-1920*, Melsungen, 1989.

14. StA HH Uni I. P 70.3.6a I: Brief van Anton J. Van Vessem aan Hans Friedrich Blunck, Conrad Berchling [sic] en Antoon Jacob, 1 november 1935.

Maar Toepfer kon moeilijk om hem heen: hij was op 1 oktober 1934 rector geworden, de eerste rector van de ‘nieuwe’ (dat wil zeggen gelijkgeschakelde) Hamburgse universiteit. Borchling en Rein waren allebei pas op 1 mei 1933 lid geworden van de nazi-partij. Maar Rein had het nationaal-socialisme enthousiast omarmd en meteen de plannen gesmeed voor de ‘ombouw’ van de universiteit (onder andere invoering van het *Führerprinzip* en van het concept van de ‘politieke universiteit’). Borchling bleef ondanks zijn partijlidmaatschap altijd een zekere afstand tot de nazi’s bewaren. Hij wantrouwde hun centralistische cultuurpolitiek.¹⁵

En dan was er nog de Vlaming Antoon Jacob (1889-1947). Jacob was een geval apart binnen de Hamburgse universiteit. Hij was na de Eerste Wereldoorlog veroordeeld voor collaboratie (hij had onder andere een docentschap aanvaard aan de door de Duitsers vernederlandste universiteit van Gent en was ook lid van de Raad van Vlaanderen geweest) en had vijf jaar hechtenis achter de rug. De gevangenis had hem alleen maar radicaler gemaakt als Vlaams-nationalist. En dat radicalisme zorgde er dan weer voor dat hij geen voet aan de grond kreeg in de praktische politiek. In 1934 was hij ten slotte in Hamburg verzeild, als een soort ‘buitengewoon assistent’ van het Germaanse Seminarie. Toepfer zelf stopte de universiteit geld toe om hem daar te houden. Hij kwam er rond voor uit dat hij daar politieke motieven voor had:

*“Het is, geloof ik, politiek en geestelijk even belangrijk, te proberen om Dr. Jacob nog een bepaalde tijd te houden en hem met de uitmuntendheid te behandelen die bij zijn geestelijke en politieke kwaliteiten past en rekening houdt met zijn politieke werkingssmogelijkheden. Die politieke bedenkingen alleen rechtvaardigen, of eisen veeleer, buitengewone attentie en onderscheiding.”*¹⁶

Jacob was Toepfers mannetje voor Vlaanderen. Hij zou niet teleurstellen.

Toen het curatorium zijn eerste Rembrandtprijs moest uitdelen (1935/1936), hadden de leden nog lange teksten geschreven over de verschillende kandidaten. In de correspondentie van de juryleden is er herhaaldelijk sprake van bezorgdheid om de prijs niet te ‘politiek’ te maken. De keuze van de laureaten was dan een soort compromis. Met De Clercq werd overduidelijk een militant van het anti-Belgische Vlaams-nationalisme bekroond, maar de man was al dood, wat de geste

15. Voor details over de carrière van Borchling en Rein en over de nazificering van de Hamburgse universiteit in het algemeen: E. KRAUSE, L. HUBER en H. FISCHER (red.), *Hochschulalltag im ‘Dritten Reich’. Die Hamburger Universität 1933-1945*, Hamburg, 1991. Rein was rector van 1 oktober 1934 tot 31 oktober 1938.

16. StA HH Hochschulwesen Dozenten und Personalakten IV, 445: Brief van Alfred Toepfer aan Adolf Rein, 20 juni 1935.

minder bezwaardend maakte. Verschaeve leefde nog wel, maar werd literair voor voller aanzien dan De Clercq. En met Streuvels werd een ‘echte’ schrijver bekroond. Vooral Van Vessem had voor De Clercq gepleit, Jacob had onder andere een warm pleidooi voor Henriette Roland Holst¹⁷ gehouden!

In de daarop volgende jaren ging de prijs naar de makers van een Oud-Fries Woordenboek (in 1937; dat jaar hoorde overigens ook Theun de Vries¹⁸ bij de kandidaten die ter sprake kwamen), naar de dirigent Willem Mengelberg (1938), naar de, in meer dan één betekenis, stokoude Vlaamse schilder Hendrik Luyten (1939), naar de Vlaamse schrijver-militant Raf Verhulst (1940) en naar de Nederlandse componist Henk Badings, die tijdens de Tweede Wereldoorlog pro-Duits was (1941).

En toen was het de beurt aan Felix Timmermans. Een keuze die absoluut niet voor de hand lag en ook helemaal niet in het rijtje paste. Met Luyten en Verhulst hadden de jury en Toepfer immers opnieuw overduidelijk het politieke laten doorwegen op het artistieke. Hoe kwamen ze bij Timmermans terecht?

Een weinig strijdlustige kandidaat

De naam Timmermans was al een paar keer gevallen in de correspondentie van de Hansische Stiftung. Maar uitgerekend omdat zijn politieke profiel niet scherp genoeg was, had Toepfer hem niet willen bekronen. En, curatorium of niet, als Toepfer geen zin had ging de zaak niet door.

In maart 1938 was prof. Friedrich Metz, voorzitter van de Johann Wolfgang Goethestiftung (een zuidelijk onderdeel van het Toepfer-netwerk) onder de indruk gekomen van een lezing van Timmermans in Freiburg. Hij had hem bij Toepfer aanbevolen als mogelijke kandidaat. Toepfer repliceerde:

“Ik ken hem goed. Wij zijn bij de grote Vlamingen-ering in 1936 bewust aan hem voorbij gegaan. Hij is een flinke en typische Vlaming, maar geen Vlaams-nationalist. Geen keikop en karakter als Cyriel Verschaeve! Ook Timmermanns [sic] zal vermoe-

17. De dichteres Henriette Roland Holst (1869-1952), ooit één van de eerste leden van de Communistische Partij van Holland, had in 1935 al lang gebroken met het communisme. Maar ze was wel nog altijd een boegbeeld van ‘humanistisch links’.

18. Theun de Vries (°1907), Nederlands dichter en romancier met veel belangstelling voor historische onderwerpen. Opvallend is dat hij sinds eind 1936 lid was van de Communistische Partij van Nederland. Vermoedelijk dankte hij de belangstelling van het curatorium aan de titel van zijn eerste roman: *Rembrandt* (1931).

delijk nog eens Rembrandt-laureaat worden. Maar pas dan als de grote wegbereiders van de Vlaams-Nederlandse-Nederduitse toekomst onderscheiden zijn."¹⁹

In november 1938 probeerde jurylid Blunck het zelf nog eens:

*"Hoe zou het zijn om volgend jaar voor de Nederlanden de lyricus Verhulst en de epicus Timmermans te bedenken? Verhulst heeft door zijn ademloze en altijd trouwe en betrouwbare optreden in zijn kleine strijdtijdschrift grote verdienste; over Timmermans hoef ik me niet verder uit te laten. We zouden dan een paar hebben dat – mocht de ene of de andere een zuur gezicht trekken – ik denk aan Timmermans' klerikalisme – toch (...) vreugde wekt."*²⁰

Toepfer was nog altijd niet overtuigd:

*"Timmermans hebben de Vlaamse nationalisten voor twee jaar afgewezen omdat hij voor hen te weinig strijd lustig en ietwat genotzuchtig was."*²¹

Toepfer hield er duidelijk nog een aantal 'informele' juryleden op na die hem informeerden over de extra-literaire activiteiten van Timmermans. Maar Blunck gaf nog niet op:

*"Timmermans is intussen zeer sterk politiek naar voor getreden, en wel degelijk in radicaal-Vlaamse zin. Van die zijde zullen er dus geen bezwaren komen..."*²²

Blijkbaar wist Blunck dat Timmermans in 1938 kandidaat was geweest bij de gemeenteraadsverkiezingen in Lier, inderdaad op een Vlaams-nationalistische lijst. Het mocht niet baten. De tijd was nog niet rijp. Er waren nog een paar "tüchtige" musici die eerst aan bod konden komen, vond Toepfer. En er was ook nog de "jonge begaafde nationalistische dichter Vercnocke..."

Natuurlijk kende Toepfer Timmermans al lang voor 1942. Wie zich in die tijd in Duitsland met literatuur bezighield, moest hem wel kennen. Maar er was meer: Toepfer heeft Timmermans ook een paar keer thuis opgezocht, tijdens zijn reizen

19. ATA, VIII, 3i, Reg.d: Brief van Alfred Toepfer aan Friedrich Metz, 18 maart 1938.

20. Nachlass Blunck, Cb 92:259: Hansische Stiftungen 1934-1945. Brief van Hans Friedrich Blunck aan Alfred Toepfer, 23 november 1938.

21. Nachlass Blunck, Cb 92:259: Brief van Alfred Toepfer aan Hans Friedrich Blunck, 23 november 1938.

22. Nachlass Blunck. Cb 92:93: Brief van Hans Friedrich Blunck aan Alfred Toepfer 26 november 1938. Blunck overdrijft in zijn beschrijving van Timmermans' engagement. Timmermans was kandidaat geweest bij de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 1938 op de lijst van het Vlaams Nationaal Blok (gelieerd met het VNV), maar hij stond wel op een onverkiesbare plaats en zijn engagement was zeer 'lokaal'. Zie hiervoor o.a. P. DE ZAEGER, *Lier, [...]*, p. 23 e.v.

in de zogenaamde ‘westelijke grensgebieden’. Een eerste keer gebeurde dat in de herfst van 1934. De tweede keer in de zomer van 1936. Bij die tweede gelegenheid bestond het reisgezelschap naast Toepfer onder andere ook uit Borchling, Rein en Jacob, dit wil zeggen een groot deel van de Rembrandtjury was daar in Lier op bezoek! Bij de bezoekers was overigens ook nog iemand van de staf van Rudolf Hess, prof. Wehofsich, die na mei 1940 een belangrijke medewerker zou worden van Seyss-Inquart.²³

Een laureaat die in de breedte werkt ...

Was Timmermans tussen 1938 en 1942 zo erg veranderd dat hij ineens wel bekoonbaar was geworden?

Na de Duitse inval lagen de kaarten in ieder geval helemaal anders. Als Abwehr-officier kende Toepfer de werkelijkheid van het Duitse bezettingsregime uit eerste hand. Hij wist van de intriges en de machtsspelletjes tussen partij, staat en leger. Dat zou een rol spelen. Ook voor zijn Vlaamse agent Antoon Jacob was er veel veranderd. Die was teruggekeerd naar Vlaanderen, in het kielzog van het Duitse leger. De Duitsers hadden geprobeerd om hem als hoogleraar op te dringen aan de universiteit van Brussel. De herrie die daarop gevolgd was, had tot de sluiting van die instelling geleid. Jacob was wel weer aan de slag kunnen gaan als (gewoon) hoogleraar in Gent. Sinds 1941 speelde hij ook een belangrijke rol in de Vlaamse Cultuurraad, een door de bezetter gecreëerd (eigenlijk ‘geheroriënteerd’) instrument dat het Vlaamse cultuurleven moest sturen. Voorzitter was Cyriel Verschaeve. Jacob was uit Duitsland teruggekeerd als een overtuigd nationaal-socialist.²⁴ Ook hij stond met beide voeten in de werkelijkheid van de collaboratie, die in Vlaanderen aaneenhing van de intriges en spanningen tussen de verschillende fracties en organisaties. Het is moeilijk om hem precies te situeren. Hij behoorde tot geen van ‘grote’ groepen (VNV, DeVlag, Vlaamse SS). Hij lijkt,

23. Details over de reizen in: Nachlass Blunck Cb 92:93. Korrespondenz mit Alfred Toepfer 1932-1942. Brieven van Toepfer aan Blunck van 3 november 1934 en 15 augustus 1936. Blunck had zelf ook nog van de partij horen te zijn, maar had zich laten verontschuldigen. Hoogstwaarschijnlijk heeft Toepfer ook in 1937 nog een ontmoeting gehad met Timmermans. In dat jaar ondernam hij een reis door België en Nederland in het gezelschap van 30 Hitlerjugendleiders. Achteraf boden die hem een fotoalbum aan ter herinnering. Daarin steekt ook een foto van Timmermans, als spreker voor een niet-geïdentificeerd publiek. Het album wordt in het Toepfer-archief bewaard zonder signatuur.

24. Zijn politieke ‘betrouwbaarheid’ wordt telkens opnieuw bevestigd in zijn jaarlijkse beoordelingen door de universiteit in Hamburg. Zie StA HH. Hochschulwesen Dozenten Personalakten IV-445. Anton Jacob.

tenminste toch in de eerste jaren van de bezetting, eerder te hebben geopereerd als een Vlaams lid van het Duitse militaire bestuur. Later duikt hij wel op in de Germaansche Werkgemeenschap Vlaanderen, die onder SS-controle stond. In de nadagen van de collaboratie voegde hij zich bij de harde kern die de Vlaamsche Landsleiding, de Vlaamse ‘regering in ballingschap’ installeerde in Bad Pymont. Jacob was, samen met onder andere Verschaeve lid van de adviesraad van die ‘regering’.²⁵

Wie heeft er in 1942 als eerste de naam Timmermans laten vallen? Volgens de bewaarde documenten moet dat de Hamburgse professor Rein geweest zijn. Die schreef daarover op 9 januari 1942 aan Jacob. De plechtigheid voor de vorige kandidaat, componist Henk Badings, was verdaagd, maar nu moest er al aan de volgende laureaat gedacht worden:

*“Ik sprak daar onlangs ook met de heer Toepfer over en zette uiteen dat een prijs voor Frans-Vlaanderen op dit ogenblik wel niet mogelijk zou zijn. Ik zou er op aandringen om bij de volgende uitreiking met Timmermanns [sic] rekening te houden. Hoe denkt u daarover? Hij behoort niet tot de politieke activisten, maar heeft een groot publiek in Duitsland, en men zou zeker niet goed begrijpen waarom er aan hem wordt voorbij gegaan. Misschien is een minder politieke bekroning nu ook heel nuttig, om meer in de breedte te werken. Maar daar kan u beter over oordelen ...”*²⁶

Timmermans was niet de eerste keuze voor 1942 geweest. Het lijkt er zelfs op dat hij voor een noodoplossing heeft moeten zorgen. Toepfer had vanaf de herfst van 1941 zijn zinnen op Frans-Vlaanderen gezet. Dat had te maken met zijn werk als Abwehrofficier in Frankrijk. Hij moest zich daar bezig houden met regionale bewegingen. Hij had zelf wat contacten gelegd in de streek en tenslotte was Frans-Vlaanderen toch nog een beetje ‘Nederduits’ ook. Maar de kandidaten met wie hij kwam aandragen, wekten weinig enthousiasme op bij de meestal zeer volgzame juryleden. De Nederlander Snijder liet weten dat hij in Noord-Frankrijk helemaal niet thuis was. En zelfs Jacob kende de kandidaten (onder wie Jean-Marie Gantois) niet goed. Hij ging dan maar te rade bij Cyriel Verschaeve. Toen hij te weten kwam waar Gantois naar toe wou met ‘zijn’ Frans-Vlaanderen (hij wou het van Frankrijk losmaken en toevoegen aan het *Reich*), haastte hij zich om een bekroning te ontraden. Dat ging zelfs de radicale Jacob te ver. Maar intussen was het wel al 1942 geworden. En toen liet Rein de naam Timmermans vallen: een ongevaarlijke kandidaat in gevaarlijke tijden ...²⁷

25. G.A.R. DE SMET, *Jacob Antoon*, in: *Nieuwe Encyclopedie [...]*, p. 1548.

26. ATA, IV, 50, 3, 2i: Brief van Adolf Rein aan Antoon Jacob via Dr. Ipsen, 9 januari 1942.

27. Voor de discussie over de Frans-Vlamingen: ATA, IV, 50, 3, 2i.

Jacob, politiek mijlenver van Timmermans verwijderd, was het eens met het voorstel en polste de kandidaat meteen. Dezelfde dag nog stuurde hij hem een brief met de vraag om een onderhoud. Op 29 januari 1942 (dit wil zeggen drie maanden voor het 'verrassende' bericht van Zender Brussel) hadden de mannen een gesprek in de woning van Timmermans in Lier. Jacob speelde open kaart: de Rembrandtprijs lag in het verschiep. Timmermans maakte volgens Jacob geen voorbehoud. Ze bespraken zelfs al de details van de viering.²⁸

De andere juryleden maakten geen bezwaar. Blunck waarschuwde wel voor problemen met de nazi-overheid vanwege het uitgesproken 'katholieke' karakter van Timmermans' werk. Hij voorspelde ook andere kritiek:

*"U zal verder te horen krijgen dat Timmermans de levensvreugde van de Vlamingen al te eenzijdig voorstelt. Het is waar dat hij de grote boeren en niet de behoeftige kleine man schildert. Waarom zou ook de grote boer niet eens geschilderd mogen worden? Timmermans heeft nooit beweerd dat hij heel Vlaanderen vertegenwoordigt."*²⁹

Nu de jury het eens was geworden, moesten alleen nog maar de verschillende ministeries hun toestemming verlenen. Binnenlandse Zaken, Buitenlandse Zaken, de militaire bevelhebber in België, Onderwijs en Propaganda en Goebbels in persoon moesten allen hun zeg hebben. Het vroeg wat tijd, maar niemand maakte enig bezwaar.³⁰ Er kwam ook nergens een echte discussie op gang. Ten slotte werd het laatste document in Hamburg bezorgd:

"Rijkminister Dr. Goebbels heeft ingestemd met uw voorstel om de Rembrandtprijs 1942 aan de Vlaamse schrijver Felix Timmermanns [sic] te verlenen." (6 mei 1942)³¹

Rector Keeser maakte de namen van de laureaten voor 1942 officieel bekend op 9 mei (de Steffensprijs ging dat jaar naar de Fin Veikko Koskenniemi, een Shakespeareprijs was er vanzelfsprekend niet meer). Mogelijk werd dat bericht

28. ATA, IV, 50, 3, 2i: Brief van Antoon Jacob aan Adolf Rein, 3 februari 1942.

29. ATA, IV, 50, 3, 2i: Brief van Hans Friedrich Blunck aan Adolf Rein, 5 februari 1942.

30. Dit was geen uitzondering, maar de regel. Van de 83 laureaten die door de verschillende curatoria in het Toepfer-netwerk voorgesteld werden tussen 1935 en 1943, is er maar één geweest die voor de nazi-overheid onaanvaardbaar was: de Oostenrijkse literatuurhistoricus Josef Nadler (1884-1963), kandidaat voor de Mozart-prijs 1941. Goebbels trok zijn toelating om hem te bekronen weer in vanwege de vermeende 'klerikale' geschiedenisopvatting van Nadler, die in het buitenland gold en geldt als de vertegenwoordiger van de *Blut und Boden*-theorie. Het is merkwaardig dat hij een jaar later geen bezwaren maakte tegen de uitgesproken katholieke Timmermans. Nadler kreeg zijn Mozart-prijs uiteindelijk toch... in 1952.

31. ATA, IV, 50, 3, 2i Het document is niet door Goebbels zelf ondertekend, maar door een *Kanzleiangestellter* Gruber. Uit geen enkel stuk blijkt actieve belangstelling vanwege Goebbels voor de prijsuitreiking.

opgepikt door Zender Brussel. Pas op 11 mei ging er een telegram richting Lier. Timmermans was verrast, meldde Jacob. Niet door de bekroning op zich, maar door de snelheid waarmee alles ineens in zijn werk ging. Hij had nog met Jacob over de zaak gecorrespondeerd en op 8 mei laten weten dat hij rekening hield met een bekendmaking in de herfst.

Alles verliep merkwaardig glad. Opvallend is dat de juryleden, die in 1935 nog bladzijdenlange teksten schreven over deze of gene kandidaat, nu gewoon ja knikten. Uit de schaarse ‘inhoudelijke’ stukken onthouden we dat de Rembrandtprijs 1942 naar Felix Timmermans zou gaan om redenen die eigenlijk niets met de kern van zijn werk te maken hadden. Omdat Frans-Vlaanderen taboe was. Omdat het rijtje aanvaardbare laureaten uit het militante Vlaams-nationalistische kamp uitgeput was (tegen Verhulst waren er al bezwaren gerezen vanwege zijn geringe literaire kwaliteiten). Omdat zijn vage politieke profiel een effect ‘in de breedte’ kon opleveren. En dat kwam van pas in de krabbenmand van de Vlaamse collaboratie.

Zure gezichten op het feest?

Blunck had voorspeld dat er kritiek zou loskomen van de radicalen en mede daarom duwde de Hansische Stiftung op het gaspedaal: Timmermans moest zo snel mogelijk zijn prijs in handen krijgen. De viering werd gepland voor 27 en 28 juni 1942. De Propaganda-Abteilung moest de zaak in goede banen leiden. De chef van de afdeling Antwerpen, *Oberleutnant* Karl Schulte Kemminghausen,³² had ook meteen door dat er haast geboden was:

*“Als leider van de Propagandastaffel in Antwerpen ondersteun ik het verzoek van de Heer Jacob om de officiële overhandiging van de oorkonde zo snel mogelijk te laten gebeuren, omdat dit, vanuit propagandistische overwegingen en om bepaalde onvriendelijke stromingen in te dijen, noodzakelijk schijnt.”*³³

Het feestprogramma, de uitnodigingen, de teksten van de redevoeringen, de keuze van de sprekers: alles werd door de militairen gecontroleerd. *Kriegsverwaltungsrat* Franz Petri, van de centrale diensten in Brussel, hield de touwtjes stevig in handen. En de voorspelde problemen dienden zich inderdaad aan. Cyriel Verschaeve, voorzitter van de Cultuurraad, werd uitgenodigd om de feestrede te houden. Hij verstopte zich achter gezondheidsproblemen om forfait te geven. Maar de Propa-

32. De germanist Karl Schulte Kemminghausen (1892-1964) werd na de oorlog secretaris van de Joost Van den Vondelprijs, de opvolger van de ‘verbrande’ Rembrandtprijs.

33. StA HH-P 70 3 6g: Brief van Karl Schulte Kemminghausen aan Adolf Rein, 20 mei 1942.

ganda-Abteilung zag daar doorheen:

*“Verschaeve zal de uitreiking van de Rembrandtprijs niet bijwonen. (...) Als reden geeft Verschaeve zijn verzwakte gezondheid en de ziekte van zijn (...) zuster aan. De uitreiking van de prijs aan Timmermans wordt in Vlaams-nationale kringen zeer aangevochten. Men verwijt Timmermans dat zijn werken een belachelijke karikatuur van het Vlaamse wezen laten zien. De mening van deze kringen komt globaal overeen met de kritiek van Verschaeve op Timmermans...”*³⁴

Voor de buitenwereld moest de viering gedragen worden door de Vlaamsche Cultuurraad en de Hansische Stiftung. In werkelijkheid was het een feestje van het militaire bestuur. De volledige lijst van de genodigden is niet bewaard voor de plechtigheid van 28 juni (de eigenlijke prijsuitreiking), maar wel voor een plechtigheid die de dag daarvoor plaatshad, een receptie bij de gouverneur van Antwerpen, Jan Grauls (een VNV-sympathisant, maar ook een germanist die deskundig was op het gebied van de volkstaal).³⁵ Vermoedelijk waren de ‘officiële’ genodigden dezelfde op 27 en 28 juni.³⁶ Alles was duidelijk in het werk gesteld om er een top-gebeurtenis van te maken.

Op de lijst van 27 juni staan vijf groepen van mensen: leden van het civiele bestuur (8 secretarissen-generaal, 5 gouverneurs, 5 burgemeesters – Antwerpen, Gent, Brugge, Hasselt, Lier), vertegenwoordigers van de culturele wereld,³⁷ een grote

34. ATA, IV, 50, 3, 2i: Telegram van Karl Schulte Kemminghausen en Antoon Jacob aan het Propagandaamt Hamburg, 11 juni 1942.

35. B. VAN CAUSENBROECK, *Grauls Jan*, in: *Nieuwe Encyclopedie [..]*, p. 1353.

36. Documenten betreffende de receptie bij Grauls worden bewaard in het Provinciaal Archief van Antwerpen (PAA). We vonden ze terug in een map met de vermelding Kabinet/feestelijkheden/1942. De map bevat invitatielijsten, maar ook wat brieven van o.a. Timmermans.

37. Twee genodigden die daarna bij hoog en bij laag hebben bevoerd dat ze niets met de Rembrandt-viering te maken hadden gehad waren Ernest Claes en Gerard Walschap. Maar van beiden zijn de acceptatiekaarten bewaard in het Provinciaal Archief. Bovendien lezen we in het dagboek van Claes het volgende: “28.6.42 (zond.) Te 10 u uitreiking van den Rembrandtprijs aan Felix Timmermans in de Kunstkring te Antwerpen. Mooi! Veel volk, maar de Duitsche militairen zitten allemaal vooraan. Op het podium alleen het Hakenkruis, en geen Vl. Leeuw, die stond achter in de zaal” (uit het dagboekmanuscript voor de periode 4 mei 1941 tot 12 mei 1943). Dit manuscript is één van de originele dagboekcahiers die worden bewaard bij het Ernest Claes genootschap, Winksele. De passage komt, lichtjes herschreven, ook voor in de selectie uit de dagboeken die door het Davidsfonds werd uitgegeven: *Uit de dagboeken van Ernest Claes*, Leuven, 1981, p. 153. Claes is na de oorlog voor het krijgsgerecht gedaagd. Een van de dingen waarvoor hij moest terecht staan, was het bijwonen van de Rembrandt-plechtigheden. Hij ontkende staalhard dat hij er op 28 juni bij was geweest: Auditoraat Generaal, Brussel: Dossier Ernest Claes, Proces Verbaal der Openbare Zitting, 27 oktober 1948.

Walschap haalt, in een nota voor auditeur-generaal Sabbe, zijn afwezigheid bij de “roekeningen” van de Rembrandtprijs aan, als een voorbeeld van zijn weigering om te collaboreren: *Gerard Walschap, Brieven 1921-1950*, Amsterdam, 1998, p. 1011. Zijn aanwezigheid bij de receptie van Grauls staat vast, bij de eigenlijke prijsuitreiking niet.

groep Duitse officieren (van Von Falkenhausen over een aantal *Kriegsverwaltungsgräte* en *Sonderführer* tot de complete Propagandastaffel Antwerpen,³⁸ vertegenwoordigers van Hamburg, van de Stiftung F.V.S. en van de Duitse literaire wereld en ten slotte een groep persoonlijke kennissen van Timmermans. Een ‘kleine’ gebeurtenis was dit zeker niet. In sommige documenten klinken wel echo’s door van de problemen die bepaalde genodigden hadden om in Antwerpen te raken. Maar uiteindelijk zouden toch heel wat mensen komen opdagen. De gouverneur zou achteraf een rekening gepresenteerd krijgen voor 50 flessen porto, 250 sigaren, 200 cigarillos, een halve slof Tigra-sigaretten en 800 *petitfours*.

Felix Timmermans onderging dit alles niet passief. Hij correspondeerde opgewekt met Grauls. Opmerkelijk is zijn nadrukkelijke vraag om twee mannen aan de lijst van genodigden toe te voegen: majoor Von Märcker en Fons Lanens. De eerste was *Kreiskommandant* voor Mechelen (en dus ook Lier), de tweede was de beruchte chef van de ‘storm Lier’ van de Vlaamse SS.³⁹

Op de lijst van de gouverneur heeft iemand met de hand opgetekend of de genodigde al dan niet toegezegd had. De reden staat er natuurlijk niet bij, maar wie de lijst afloopt krijgt toch de indruk dat een aantal ‘radicalen’ bewust is wegbleven. Verschaeve (nochtans voorzitter van de ‘organiserende’ Vlaamse Cultuurraad), kwam niet. De Pillecyn evenmin. Ook de burgemeester van Gent, Hendrik Elias bleef weg. Jan Brans, één van de hoofdredacteuren van *Volk en Staat* “*vertoefde die dag niet in Antwerpen*”. Jef Van de Wiele was er dan weer wel.

Na de ‘thee’ bij de gouverneur moest het hele gezelschap nog naar de opera voor een opvoering van *Anna-Marie* (libretto Felix Timmermans, muziek Renaat Veremans).

De dag daarna, zondag 28 juni volgde de ‘academische’ plechtigheid in het Koninklijk Kunstverbond in de Arenbergstraat. Een klassiek kwartet voerde werk van Mozart uit (K.V. 465) en van Jef Van Hoof. Daarna volgden redevoeringen van Antoon Jacob (die De Pillecyn moest vervangen, die het, na Verschaeve, ook had laten afweten vanwege een overlijden in zijn naaste familie), gouverneur Grauls, de Antwerpse schepen Van Roosbroeck, rector Keeser van Hamburg, en ten slotte Timmermans zelf.

38. Los van de groep militairen van het militaire bestuur woonde ook *Oberleutnant* A. Toepfer de plechtigheden zélf bij. Op foto’s van de ceremonie van 28 juni is hij herkenbaar op één van de voorste rijen. Weinig aanwezigen zullen beseft hebben dat hij de echte poppenspeler was. Nog een andere merkwaardige genodigde is professor Noack uit Hamburg. Hij was medewerker van de Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg en in die functie mee verantwoordelijk voor het roven van duizenden boeken en documenten uit joodse en ‘anti-Duitse’ bibliotheken en privé-collecties, o.a. die van Camille Huysmans.

39. PAA, Kabinet: Brief Rob Van Roosbroeck aan Jan Grauls, 23 juni 1942.

Over de rede van Keeser was nogal nerveus gecorrespondeerd tussen Hamburg en Brussel. Hij werd door de Propaganda-Abteilung aangemaand om de verdediging van Timmermans op zich te nemen. Maar dat moest behoedzaam gebeuren, om de ‘radicalen’ niet voor het hoofd te stoten. Zo werd op het laatste ogenblik nog besloten om een zin over de “*typisch Vlaamse gestalten*” in het werk van Timmermans te vervangen door “*zijn lievelingsgestalten*”.

*“om daarmee tot uitdrukking te brengen, dat door de prijsuitreiking niet beweerd wordt dat de figuren van Timmermans de typische figuren van het Vlaamse volk zouden zijn.”*⁴⁰

De plechtigheid verliep zonder dissonanten. Ze werd ook gefilmd, wat haar op een veel nadrukkelijker manier in het collectieve geheugen zou prenten dan de twee andere Rembrandt-vieringen (voor Verhulst en Luyten) die in Antwerpen hadden plaatsgehad.

De toespraken van Grauls, Van Roosbroeck en Timmermans zelf waren onschuldige gelegenheidsteksten. Timmermans vroeg zich onder andere hardop af of zijn werk in Duitse vertaling zijn charme niet kwijtgeraakte. De “*hemdsmouwenstijl*” werd in het Duits vervangen door “*woorden met een hoge hoed op*”. De enige zin met licht politieke klank was: “*Thans is Duitschland de vinger die aan de wereld wijst, dat er nog een Vlaanderen bestaat.*”⁴¹

Dat Timmermans geen andere woorden vond ten overstaan van een publiek waarin ook het hoogste bezettingsgezag (het Hoofd van het Militair Bestuur, Eggert Reeder) vertegenwoordigd was, is natuurlijk ook een politiek gegeven.

Rector Keeser en Antoon Jacob lazen samen (de ene in het Duits, de andere in het Nederlands) de tekst van de oorkonde voor die bij de Rembrandtprijs hoorde. Er is in die tekst, met de kwaadste wil van de wereld, geen groot-Duits politiek programma te onderkennen. Zelfs de Nederduitse verbondenheid wordt maar heel even aangestipt (en dan nog met het woord “*Frankisch*”). Het religieuze karakter van Timmermans’ werk wordt niet weggemoffeld:

“De Hanzische Universiteit kent den Hanzischen Rembrandt-prijs voor 1942 toe aan Felix Timmermans, de schilder-dichter, die in weelderige, kleurrijke natuuruitbeelding een van leven tintelend visioen van zijn zoo zielsvertrouwd Nethedal schiepte en in zijn “Schoon Lier”

40. ATA, IV, 50, 3, 2i: Brief van Adolf Rein aan Rede, rector van de Hanzische Universiteit, 13 juni 1942.

41. *Volk en Staat*, editie B, 30 juni 1942, p. 2.

een met humor en welbehagen oversproedelde tekening van zijn schilderachtig oud geboortestadje schonk;

den teekenaar van menschen, die door een sappige, plastische, uit zuiver volksche bronnen opwellende taal en in beelden van ongemeen realistische kracht zijn lievelingstypen uit het Vlaamsche volk voor ons oproept: van het uitbundige dagenmelken van "Pallieter" tot de meer bezonnen, maar steeds nog moeilijk in toom gehouden levensphilosophie van den "Boerenpsalm"– en de in welbehagen aan bonte zeden en gewoonten gehechte oudfrankische wereld van de kleinstad;

*den uitbeelder van eenvoudige Vlaamsche vroomheid, die ten overstaan van ruwheid en onbezorgdheid den natuurlijken eerbied voor het heilige en innerlijke nooit prijsgeeft, en derhalve de naïeve, meer in uiterlijkheden verstrikte vroomheid van den eenvoudigen man evenzeer recht laat wedervaren als de teederder zielsaandoeningen van het mystisch gestemde begijntje."*⁴²

De enige die Timmermans met een tamelijk grove borstel in een politieke hoek wilde vegen, was Antoon Jacob. Zijn rede was, zoals de Propaganda-Abteilung had gevraagd, een stevige verdediging van de keuze van de laureaat. Timmermans werk was wél politiek geladen, betoogde Jacob, al bewoog Timmermans zich *"op de grensgebieden der magische politieke kracht"*. De politieke geschiedenis is letterlijk aanwezig in *Boudewijn* en *De Familie Hernat*:

*"Zoowel in de aanvang van zijn werk als op het punt waar het thans aan toe gekomen is, is de zin waarneembaar voor de politieke tragedie in dit land: hij ompant dit werk, ja hij spant het als geheel."*⁴³

Jacob wees er ook op dat het *"Germaansche kernland"* *"den Pallieter"* in zich had opgenomen en dat het werk was doorgesijpeld tot in de diepste rituelen. Bij het hijsen van de hakenkruisvlag, 's morgens voor het aanvangen van de dagtaak, zou men op sommige plaatsen spreuken uitspreken ontleend aan *Pallieter*:

*"Zoo was Vlaanderen op Duitschlands lippen, lag Duitschland open voor den Vlaamschen Naam, zoo bereidde Timmermans mee den voedingsbodem voor, voor de receptie van de Vlaamse Gedachte in de Rijksgedachte."*⁴⁴

Het opzet van het Militaire Bestuur leek geslaagd: ondanks de zure oprispingen van de 'radicalen' en de opvallende afwezigheid van onder andere Verschaeve, leken de rangen zich te sluiten achter 'de Fee'. De groeiende tegenstellingen tussen

42. StA HH P 70 3 6g.

43. A. JACOB, Felix Timmermans en de Vlaamsche Naam, in: *De Vlag*, oktober 1942, pp. 598-600.

44. A. JACOB, Felix Timmermans [...].

VNV, DeVlag en Vlaamse SS waren tenminste even toegedekt. De Rembrandtprijs was voorpaginanieuws in de kranten, ook bij *Volk en Staat*. Timmermans moest de pagina wel delen met vreselijke berichten over de strijd aan het oostfront.

De tevredenheid klinkt door in het officiële *Tätigkeitsbericht* van het militaire bestuur:

*“Op 27 en 28.6 vond in Antwerpen de uitreiking plaats van de Rembrandtprijs voor dit jaar aan de Vlaamse schrijver Felix Timmermanns [sic]. Het lukte ook deze keer om bij de uitreiking van deze kultuurpolitiek belangrijke prijs een officiële deelname van Vlaamse zijde tot stand te brengen en ondanks bepaalde spanningen tussen de verschillende Vlaams-nationale en Duitsgezinde strekkingen vertegenwoordigers uit alle kampen en ook hun aanhangers bij mekaar te brengen.”*⁴⁵

Epiloog

Een week na de viering in Antwerpen werd Timmermans ook nog eens gehuldigd in Lier. Daar was één van de sprekers majoor von Märcker, de Kreiskommandant.'s Namiddags plantte Timmermans eigenhandig een jonge linde ter herinnering aan de plechtigheid. Antoon Jacob was ook weer van de partij. En hij was nuchter genoeg om de onzin van de boomplanting in te zien, een geste die op een griezelige manier samenvatte wat er de afgelopen weken met 'de goede Fee' gebeurd was: *“(...) maar ik weet niet wat zijn Boer Wortel uit de Boerenpsalm zou gezegd hebben over de gok met zo'n grote, al breed uitgegroeide boom en bij een zomerhitte van 35° in dit seizoen, over wat de stedelingen allemaal durven doen met hun ingrepen tegen de wetten van de natuur.”*⁴⁶

Net als de linde was Timmermans in de bloei van zijn leven brutaal verplant naar een omgeving waarin hij niet kon gedijen. Net als de linde zou hij het niet overleven.

Timmermans zou ontslag nemen uit het Davidsfonds, dat geweigerd had zich bij de hulde aan te sluiten. De plaatselijke vereniging werd daarom aangevallen in het VNV-blad *Volk en Staat*, samen met de deken van Lier die verboden had dat de leerlingen der katholieke scholen aanwezig waren bij de opvoeringen voor de jeugd van *En waar de ster bleef stille staan* door een poppentheater.⁴⁷

45. SOMA, MV 10/577: “Tätigkeitsbericht” Nr. 21.

46. ATA, IV, 50, 3, 2i.

47. L. WILS, *Honderd jaar Vlaamse Beweging, dl.3: Geschiedenis van het Davidsfonds in en rond wereldoorlog II*, Leuven, 1989, pp. 214-217.

In het grote touwtrekken tussen de militaire overheid, de SS en de collaborerende organisaties, was de prijsuitreiking niet meer dan een kort, slechtgespeeld maskerspel geweest. Heel even waren de plooiën wat gladgestreken. Kort daarna werden de messen weer geslepen. Toen DeVlag de speeches van de prijsuitreiking publiceerde, in oktober 1942, leefde die organisatie al op voet van oorlog met het VNV. Een aantal genodigden die in juni nog samen naar de redevoeringen hadden geluisterd, stonden mekaar nu naar het leven.

Maar voor de laureaat was de Rembrandtprijs niet minder dan een doodskus geweest. Wellicht zou Timmermans na de bevrijding hoe dan ook problemen hebben gekregen omdat hij zijn oude (en voor hem letterlijk levensbelangrijke) band met Duitsland tijdens de bezetting niet had doorgeknipt. Maar zware politieke of economische collaboratie kon hem niet aangewreven worden. Het geweld waarmee de repressie op hem insloeg (zijn bezit werd tenslotte maandenlang onder sekwestering geplaatst en alleen omdat hij al zo ziek was, had het verzet hem niet gearresteerd) was min of meer in verhouding tot het publicitaire geweld waarmee de Duitsers hem hadden opgevoerd in hun propaganda. Wellicht heeft ook de omvang van de geldprijs een rol gespeeld. Inderdaad een 'effect in de breedte', maar niet bepaald wat Toepfer in zijn hoofd zal gehad hebben.

BERT GOVAERTS

VICTOR JACOBSLEI 5, B-2600 BERCHEM-ANTWERPEN